

Mig segle de ràdios lliures a Catalunya. La sostenibilitat del sector avui

NÚRIA REGUERO JIMÉNEZ

Universitat Autònoma de Barcelona

nuria.reguero@uab.catORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1471-507X>**ELOI CAMPS DURBAN**

Departament de Comunicació. Universitat Pompeu Fabra

eloi.camps@upf.eduORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7729-6055>*Article rebut el 25/05/2024 i acceptat el 13/09/2024***Com citar:**

Reguero Jiménez, N., i Camps Durban, E. (2024). Mig segle de ràdios lliures a Catalunya. La sostenibilitat del sector avui. *Quaderns del CAC*, 50, 61-71. doi: <https://doi.org/10.60940/qcac50id431854>

Resum

El sorgiment de les ràdios lliures a Catalunya fou propiciat per la forta mobilització política i cultural als inicis de la Transició democràtica. Impulsades per agrupacions i associacions sense ànim de lucre, difongueren els assumptes i punts de vista d'una gran varietat de col·lectius i moviments socials. Mig segle després, les ràdios lliures perduren, si bé de la quarantena d'emissores existents al país a finals dels vuitanta s'ha passat a les nou actuals. L'objectiu d'aquest article és contribuir a conèixer la situació actual de les ràdios lliures catalanes a través d'una contextualització històrica i normativa, un cens i dos estudis de cas. Partint de les teories de la comunicació alternativa i comunitària, apliquem una metodologia qualitativa per conèixer la situació d'aquestes ràdios i els factors que incideixen en la seva sostenibilitat.

Paraules clau

Ràdios lliures, sostenibilitat, polítiques de comunicació, Catalunya.

Abstract

The emergence of independent radio stations in Catalonia was facilitated by the strong political and cultural mobilisation at the beginning of the democratic transition. Driven by not-for-profit groups and associations, they spread the issues and points of view of a wide variety of collectives and social movements. Half a century later, the independent radio stations are still there, although from the forty stations that existed in Catalonia at the end of the 1980s it has fallen to the current figure of nine. The aim of this article is to contribute to understanding the current situation of Catalan independent radio stations through a historical and regulatory contextualisation, a census and two case studies. Starting from the theories of alternative and community communication, we apply a qualitative methodology to find out the situation of these radio stations and the factors that affect their sustainability.

Keywords

Independent radio stations, sustainability, communication policies, Catalonia.

1. Introducció

El fenomen de les ràdios lliures es va iniciar als anys setanta del segle xx amb l'impuls d'emissores a França i a Itàlia per part dels moviments socials i de la ciutadania. La seva existència i les seves reivindicacions posarien en qüestió els monopolis de radiotelevisió d'aquests països i les situaria en una posició de contrahegemonia. A Espanya, l'inici de la ràdio lliure se situa amb la catalana Ona Lliure (1978), que tindria com a antecedents Ràdio Maduixa a Granollers (1977) i Radio La Voz del Pobre a Madrid (1976) (Pérez i

Reguero, 2021). La Transició democràtica permetria canalitzar la necessitat de gaudir de llibertat d'expressió en una època en què les emissores privades, creades als anys vint, havien estat restringides i fortament controlades pel règim franquista (SER, cadenes regionals i locals), o bé eren un braç del poder religiós (COPE). Emissores com Contra Radio, La Campana de Gràcia, El Avispero o l'Estel farien d'altaveu dels moviments socials i cobrarien protagonisme als anys vuitanta, alhora que la ràdio comercial prenia també embranzida. Les ràdios lliures, però, serien sotmeses a la persecució i a una normativa que les escanyava, en un context de control i domesticació de la

participació radiofònica per part del govern d'Unión de Centro Democrático (UCD) (Prado, 1980).

L'any 1983, durant una trobada estatal a Villaverde (Madrid), van ser definits els principis i les característiques de les ràdios lliures. L'absència de lucre i un funcionament autogestionat es van establir com a elements diferencials, juntament amb la participació social, el caràcter no professional i l'autonomia respecte de grups de pressió polítics o econòmics, motiu pel qual rebutgen la publicitat. Així mateix, el Manifiesto de Villaverde (Coordinadora de Radios Libres, 1983) recollia que la missió de les ràdios lliures és servir la comunitat on s'integren, potenciar la unificació de l'emissor i el receptor, i oposar-se a la centralització de la comunicació. Juntament amb les ràdios lliures, guanyaria popularitat un altre model de comunicació participativa, les ràdios comunitàries. Aquestes ràdios prioritzaven el servei als seus veïnats, el lleure i la cultura davant la reivindicació política, de manera que rebrien propostes d'acció per part de diferents institucions i de l'Administració pública. Això produiria una separació —amb particularitats segons els territoris— de les ràdios lliures, cenyides al *Manifiesto de Villaverde* (Pérez i Reguero, 2021). Avui, tots dos models continuen presents a Catalunya i a Espanya, i algunes emissores col·laboren a la Red de Medios Comunitarios (REMC).

Posant el focus en les ràdios lliures, aquest article n'aborda la situació actual a Catalunya i proposa una eina metodològica per analitzar-ne la sostenibilitat. S'adopta una metodologia qualitativa, que complementa l'anàlisi documental amb un cens i dos estudis de cas.

2. Marc teòric

L'estudi de les ràdios lliures és un camp pràcticament inexistent i vinculat a altres àmbits minoritaris de recerca, com la comunicació alternativa, els mitjans dels moviments socials i la contracultura (Senecal, 1986; Downing, 2001 [1984]; Atton, 2001). A Catalunya, Bassets (1981) va investigar el vessant militant de les ràdios lliures i Prado (1980, 1981) en va analitzar el funcionament i l'entorn polític i comercial, a més de criticar els marcs normatius que les afectaven. Aquests estudis mostren que la presa de decisions de les ràdios lliures es dona en assemblees que defineixen les línies generals de la programació. Des dels inicis, s'ha rebutjat la publicitat i els beneficis econòmics, i la producció ha estat col·lectiva, sense divisió social del treball, amb l'accés i la bidireccionalitat com a fites (Prado, 1980).

Cercant una mirada àmplia que inclogui la diversitat d'iniciatives sense afany de lucre, alguns autors han conceptualitzat la comunicació ciutadana (Rodríguez, 2001; Camps, 2019) o del Tercer Sector (Mayugo, 2006; Sáez, 2008). Les taxonomies resulten d'utilitat per copsar les diferències entre els principis i les formes de funcionament d'experiències com poden ser les ràdios d'escoles, d'universitats, de presons, ONG, fundacions o esglésies. Visibilitzant el valor polític i cultural de la comunicació

local, Moragas (1988) distingeix tres tipus d'emissores, a banda de les comercials: 1) les emissores de l'Administració municipal, 2) les d'institucions culturals, impulsades per grups de la societat civil que, sense renunciar als recursos del mercat i de l'Administració, cerquen ser independents (podem considerar-les l'equivalent de les ràdios comunitàries i altres iniciatives del Tercer Sector), i 3) les ràdios lliures, de caire polític-alternatiu. Moragas afirmaria que "la espontaneidad y el voluntarismo emisor eran insuficientes para la consolidación de estas experiencias" (*ibid.*: 72-73).

Els estudis sobre el model de la ràdio comunitària contribueixen a comprendre el fenomen de les ràdios lliures com a part dels processos més amplis de mitjans impulsats pels grups socials. Experts de referència en aquest àmbit (Jankowski, Prehn i Stappers, 1992; Jankowski i Prehn, 2002) atribueixen la bidireccionalitat entre les dinàmiques de la comunitat i les del mitjà com a tret definitori de les ràdios comunitàries, si bé, a diferència de les ràdios lliures, la propietat i el control sovint són compartits pels residents de la comunitat, el govern local i altres organitzacions. El pressupost global inclou patrocini corporatiu, publicitat i subvencions governamentals (Jankowski i Prehn, 2002). Autors que investiguen les experiències comunitàries afirmen que la fragilitat financera no hauria de ser-los inherent, com tampoc seria negatiu disposar de recursos abundants (Fisher, 2019).

La Unesco i el Consell d'Europa han estudiat i promogut les diferents formes de comunicació comunitària, incloent-hi les ràdios lliures, especialment en els primers estudis. Això probablement s'expliqui per la influència d'algunes personalitats vinculades o properes al moviment. Per exemple, el president de la Comissió per a l'Estudi dels Problemes de la Comunicació de la UNESCO, Séan MacBride, va ser membre del patronat de la desapareguda Federació Europea de Ràdios Lliures (FERL), la qual, a més, apel·lava a l'Informe MacBride en la seva declaració de principis (Reguero, 2017, 2023). Així mateix, l'estudi *Media Communautaires?* (Beaud, 1980), encarregat pel Consell d'Europa, aplica una taxonomia de mitjans locals segons la manera com són impulsats: 1) a partir de la descentralització del servei públic; 2) mitjans que no formen part del servei públic, però depenen de l'Administració pública, i 3) mitjans autogestionats, creats de manera independent, considerats els "autèntics" comunitaris [*sic*]. L'estudi recull que, rere la dotació d'uns ajuts públics, certs mitjans van continuar la seva tasca de contrainformació militant mentre altres van optar per la clandestinitat. Actualment, el Parlament Europeu recomana la promoció i protecció dels mitjans del Tercer Sector per la seva contribució en l'avenç cap a societats més participatives, plurals, inclusives i digitalment alfabetitzades (Parlament Europeu, 2008).

Partint de les referències exposades i del Manifiesto de Villaverde (1983), entenem per *ràdio lliure* una emissora —emeti per FM i/o internet— sense ànim de lucre i gestionada per grups de la societat civil —sense vinculació orgànica amb l'Administració ni organitzacions polítiques—, amb continguts que reflecteixen la diversitat social.

2.1 La sostenibilitat de les ràdios lliures

A Catalunya, i a Espanya, la tradició de ràdios lliures i la connexió amb el món acadèmic han propiciat cert gruix d'estudis, molt d'ells d'investigació-acció. Els primers treballs que adreçarien la sostenibilitat de les ràdios lliures a Catalunya i l'Estat serien els de Prado (1980 i 1981) i Dolç *et al.* (1985). Estudis més recents aborden en conjunt la sostenibilitat de les ràdios lliures i comunitàries (Fleischman, Reguero i Sáez, 2010; Barranquero i Candón-Mena, 2021). Tots, i els que se centren en les polítiques de comunicació (Bergés, 2012; García, Reguero i Sáez, 2012; Meda, 2015), donen compte d'un context legal hostil, essent una resposta les xarxes de suport mutu (Ramos, Morais i Barranquero, 2018; Reguero i Pérez, en premsa). Disposem també de comparacions entre Espanya i altres països, incloent-hi la televisió autogestionada (Sáez, 2008, Reguero, 2017), així com l'ús del programari lliure i llicències Creative Commons (Reguero, 2017; Reguero *et al.*, 2022).

A escala internacional, destaquen estudis comparats com el de Lewis i Booth (1992), Gumucio (2001) o Pulleiro (2011). La Unesco (2017) també ha investigat la sostenibilitat dels mitjans comunitaris. Aquestes recerques constaten que una avaluació purament econòmica no recolliria aspectes imprescindibles per a la viabilitat de les ràdios lliures i comunitàries, com són l'entorn sociopolític i econòmic, la missió social o la participació.

Gumucio (2005) identifica la sostenibilitat dels mitjans comunitaris amb un art d'equilibristes i proposa conèixer en profunditat els diferents models, anant més enllà de les definicions per comprendre la comunicació comunitària de manera global. El marc d'anàlisi que proposa aquest especialista en la sostenibilitat dels mitjans comunitaris és el que hem emprat per apropar-nos a les ràdios lliures. Consta de tres dimensions d'anàlisi: la sostenibilitat social, la institucional i l'econòmica (Gumucio, *ibíd.*).

La sostenibilitat social es refereix a la participació dels actors socials, tant en la freqüència com en la qualitat del compromís. La implicació en la gestió del mitjà és un aspecte cabdal, juntament amb la producció de continguts; aquesta participació i el vincle amb l'entorn s'haurien de reflectir en la programació. Gumucio hi inclou la pertinença cultural i lingüística, especialment en contextos d'assimilació, i recorda que la ràdio és el mitjà que ha permès un nivell més alt de democràcia lingüística i cultural.

La sostenibilitat institucional es desplega en la interna i l'externa. La interna la configuren el model de propietat, l'organització i les relacions de treball, la participació i la transparència. La propietat és el factor més determinant. Gumucio (*ibíd.*) dona compte que els mitjans que realment pertanyen a la comunitat són pocs i que rere d'alguns que es presenten com a comunitaris s'hi troben ONG, l'Església o l'Administració. L'anàlisi de la participació inclou la gestió i la programació. La sostenibilitat externa la integren les polítiques d'Estat i les xarxes de col·laboració amb altres mitjans. Sobre això, Gumucio assenyalava la paradoxa que alguns governs els hagin donat suport legal, ja que suposen una confrontació o alternativa a l'ordre.

En tercer lloc, la sostenibilitat econòmica inclou les despeses —equips, subministraments bàsics, realització d'activitats o salaris, si s'escau— i els ingressos, que poden ser aportacions comunitàries directes —treball, diners i en espècie— o indirectes —cobrament de serveis, com ara anuncis locals. Gumucio és partidari d'un ús adient de la publicitat.

Altres autors han aprofundit i enriquit aquestes dimensions. Villamayor (2010) hi afegeix la sostenibilitat integral, que inclou aspectes politicoculturals, comunicacionals, organitzatius i econòmics. Barranquero i Candón-Mena (2021) distingeixen cinc vessants: econòmic —procedència i diversificació dels ingressos—, politicolegal —marcs legals i forma jurídica—, organitzatiu —canals i formes de coordinació—, ecosocial —comunitat de suport, avaluació de fites socials— i infotecnològic —ús d'eines digitals per a la participació i de programari lliure, innovacions tecnològiques.

3. Metodologia

La recerca sobre la sostenibilitat dels mitjans lliures i comunitaris d'àmbit català s'ha centrat sobretot en aspectes politicolegals i reivindicatius (Fleischman, Reguero i Sáez, 2010; Bassets, 1981; Dolç, Deó i Sanchis, 1985; Moragas, 1988; Prado, 1980 i 1981; Sáez, 2008). Per complementar-la i actualitzar-la, aquest article aprofundeix també en el vincle social i en l'economia. S'adopta una mirada històrica i una metodologia qualitativa per copsar les diferents formes del fenomen (Lindlof, 1995), i es combina l'enfocament descriptiu, per definir i detallar, amb l'explicatiu, per identificar factors causals (Eiroa i Barranquero, 2017). La visió global obtinguda amb la revisió bibliogràfica tradicional s'enriqueix amb dos estudis de cas, Ràdio RSK i Ràdio La Floresta, als quals s'aplica l'eina d'anàlisi desenvolupada en aquest apartat.

La tria dels casos es fa mitjançant un mostreig no probabilístic per conveniència (Taherdoost, 2016), un mètode de selecció habitual en l'estudi de casos, a través del qual s'escullen casos a l'abast de l'investigador, que fixa uns criteris de representativitat per justificar la tria. En aquesta recerca, la selecció es basa en la història, la realitat actual i la diversitat de les ràdios lliures al país. A Catalunya, el 2016 es registraven 125 mitjans de comunicació de base social d'un total de 345 d'arreu de l'Estat (Lema-Blanco i Barranquero, 2015). Pel que fa específicament a ràdios, el cens estatal més recent apunta que hi ha 47 emissores del Tercer Sector a Espanya,¹ a les quals cal afegir 54 projectes radiofònics més del TSC (XRCB, s. d.). Aplicats els criteris operatius per definir una ràdio lliure (vegeu l'apartat 2), l'univers de la recerca és, a setembre del 2024, de nou emissores actives,² tal com recull la taula 1. L'estudi de casos no estableix un nombre ideal d'experiències a analitzar (Eisenhardt, 1989), d'altra banda, atesa la mida reduïda de l'univers, les dues emissores de perfil triat, escollit per conveniència, i la seva contextualització permeten copsar l'estat del fenomen.

Taula 1. Cens de les ràdios lliures de Catalunya (2024)

Emissora	Fundació	Ubicació	Emissió
1. Ràdio PICA	1981	Barcelona (Gràcia)	96.6 FM / en línia
2. Ràdio RSK	1985	Barcelona (Nou Barris)	107.1 FM / en línia
3. Ràdio Bronka	1987	Barcelona (Nou Barris)	104.5 FM / en línia
4. Ràdio Línea IV	1988	Barcelona (Nou Barris)	En línia*
5. Ràdio 90	1990	Olot	En línia / 101.4 FM fins al 2022
6. Contrabanda FM	1991	Barcelona (Ciutat Vella)	91.4 FM / en línia
7. Ràdio La Floresta	2012	Sant Cugat del Vallès (La Floresta)	En línia / 90.0 FM fins al 2023
8. Radio Pájaros	2017	Barcelona (Sants)	En línia
9. La Otra Orilla	2023	Barcelona (Ciutat Vella)	En línia

Font: Elaboració pròpia.

* S'ha preguntat a l'emissora si actualment emet per l'FM i no s'ha obtingut resposta. La darrera freqüència de què es té constància és la 103.9 de l'FM.

Atesa la reivindicació històrica de freqüències, s'ha cercat que els casos seleccionats emetin per FM. Ràdio RSK emet per FM, a més d'internet, i Ràdio La Floresta ha emès en FM fins a inicis de l'any 2023 (quan es va realitzar l'entrevista) i actualment només ho fa per internet.

Ràdio RSK és una de les deganes del país, fundada el 1985 al districte de Nou Barris (Barcelona), mentre que Ràdio La Floresta, que va arrencar el 2012 des del barri homònim a Sant Cugat del Vallès, representa les noves emissores. RSK s'autodefineix com un mitjà “ni institucional ni comercial, amb un funcionament intern de caire associatiu, assembleari i autogestionat, sense cap afany de lucre ni publicitat, ni partits polítics, no municipal i amb un contingut bàsicament cultural i social” (Ràdio RSK, en línia). Ràdio La Floresta es presenta com a “projecte cultural autogestionat per veïns de La Floresta Pearson” (Ràdio La Floresta, en línia).

Per confeccionar els indicadors de la sostenibilitat de les ràdios lliures catalanes s'han adaptat les variables en procés de prova pilot del projecte d'I+D “Sostenibilidad del Tercer Sector de la Comunicació” (SOS-COM, 2021-2004), en el qual participen els autors d'aquest article. Les variables parteixen de les dimensions d'anàlisi establertes per Gumucio (2005), complementades amb aportacions recents (vegeu l'apartat 2.1). La taula 2 recull els indicadors per a cada dimensió d'anàlisi.

Les dades dels casos d'estudi s'obtenen a partir d'un representant de cadascuna de les emissores, recollits a través d'un qüestionari de 60 preguntes tancades, respost de manera presencial a les seus respectives en entrevistes de gairebé una hora (Ràdio RSK, *Pitu*, 28/11/2022; Ràdio La Floresta, Dionisio Giménez, 20/02/2023). El qüestionari permet recollir informació de manera sistemàtica entorn dels conceptes sobre els quals pivota la investigació (Eiroa i Barranquero, 2017). Aquestes dades es completen amb les graelles de programació, els continguts dels webs de les emissores i l'anàlisi de la legislació. Aquestes fonts primàries es reforcen amb fonts secundàries, com estudis i censos de mitjans.

4. Resultats

4.1 Sostenibilitat social

Històricament, les ràdios lliures catalanes s'han bastit sobre l'interès i la necessitat d'un ventall ampli d'individus, grups i col·lectius per comunicar la seva visió de la realitat (Dolç, Deó i Sanchis, 1985). Per exemple, les dones de seguida van implicar-se en la producció. A emissores com Ona Lliure, Ràdio Venus o La Campana hi trobaven el lloc per realitzar programes específics i parlar d'assumptes com l'avortament. Expressar-se en català amb normalitat va ser un altre al·licient (Camps-Durban, 2022). A principis del segle xx s'hi sumarien programes de comunitats migrants, alguns realitzats en les seves llengües d'origen, o de col·lectius diagnosticats amb problemes de salut mental, destacant-hi Ràdio Nikosia, sota el paraigua de Contrabanda FM, que el 2023 va fer 20 anys.

Ràdio RSK es presenta com “un mitjà de denúncia i lluita” per afavorir “la democratització de la comunicació” (RSK, s. d.), i Ràdio La Floresta “està realitzada i dirigida per ciutadans que intenten donar una visió objectiva i [sic] independent explicant en primera persona des de tots els àmbits la realitat tangible amb programes de música, actualitat, cultura i esport” (Ràdio La Floresta, s. d.). Ambdues es defineixen com a ràdios lliures i orienten la seva missió a l'animació cultural i l'oci, amb continguts polítics i reivindicatius. Han transitat entre l'agrupació informal i la constitució formal. RSK va funcionar durant anys sota el paraigua del Taller Jove d'Informació Urbana, l'associació que li donava cobertura legal —actualment donada de baixa—, mentre que La Floresta es va formalitzar constituint l'Associació Altaveu Floresta el 2021.

Ràdio RSK s'ubica a Nou Barris, districte de Barcelona on viuen 170.000 habitants.³ Es tracta d'un lloc fèrtil en experiències de radiodifusió lliure: també s'hi van fundar les ja desaparegudes Farigola i Àgora i, actualment hi emeten Bronka i Línea IV, a més d'altres emissores del TSC (XRCB, s. d.). La proliferació d'aquestes ràdios s'explica per la forta

Taula 2. Sostenibilitat de les ràdios lliures catalanes. Dimensions i indicadors

Dimensió	Indicadors				
Sostenibilitat social	Forma jurídica				
	Canals d'emissió				
	Missió i valors				
	Informació pública sobre el mitjà				
	Comunicació externa	Web			
		Butlletí electrònic			
		Xarxes socials	Presència		
			Freqüència d'actualització		
			Objectius d'ús		
		Altres accions de comunicació			
		Índex			
		Seguiment			
Mecanismes d'interacció amb l'audiència					
Vincle amb l'entorn	Continguts relacionats amb la comunitat local				
	Continguts que promoguin la diversitat sociocultural				
	Pertinença o participació en altres organitzacions o xarxes				
Sostenibilitat institucional	Interna	Estructura organitzativa	Òrgans i càrrecs de direcció		
			Assemblea		
		Membres	Nombre de membres habituals		
			Freqüència de participació		
			Vies de participació		
			Paritat de gènere		
			Diversitat dels col·laboradors	Jubilats o més de 65 anys	
				Persones amb discapacitats	
				Membres de minories ètniques	
				Persones LGBTIQ+	
			Vies d'incorporació dels nous membres		
			Foment de la inclusió		
		Formació per als membres			
		Causas d'abandonament			
		Propietat comunitària			
		Treballadors contractats			
		Organització interna i relacions laborals	Transparència		
			Llibertat (no imposicions)		
			Contractes dignes		
		Presa de decisions sobre la tecnologia emprada			
	Mesures per afavorir la convivència al mitjà				
	Seu				
	Comunicació interna				
	Externa	Marcs normatius i reguladors			
		Assessorament legal			
		Llicència			
		Mitjà declarat d'utilitat pública			
		Accions legals o polítiques vinculades a l'emissora o al sector			
		Multes per l'activitat radiofònica			
		Pressions per l'activitat radiofònica			
Participació en xarxes de mitjans		internacionals			
		estatals			
		nacionals			
	locals				
Convenis amb institucions públiques o privades					
Sostenibilitat econòmica	Contribucions dels membres	Treball voluntari			
		Diners			
		En espècie			
	Pressupost				
	Ingressos				
Despeses					

Font: Adaptació dels indicadors del projecte d'I+D "Sostenibilidad del Tercer Sector de la Comunicación" (SOS-COM, 2021-2024). Elaboració pròpia.

implantació del moviment veïnal i obrer a Nou Barris (Huertas i Andreu, 1996), que actualment compta amb 335 associacions, segons el Fitxer General d'Entitats Ciutadanes de l'Ajuntament de Barcelona. RSK participa en la vida associativa, ja sigui com a emissora o a través de programes concrets. Tenir l'estudi al centre cívic Can Basté afavoreix estar en contacte i conviure amb el teixit associatiu i veïnal (al seu lloc web ofereix un directori d'entitats i mitjans independents del districte), a més d'adherir-se i participar en mobilitzacions locals. Els actes més notables organitzats per l'emissora són el cicle d'arts escèniques emergents "El Generador", el festival Turó Rock i la festa d'aniversari de la ràdio. A més, el programa de cinema *La Cinemoteca* impulsa un cicle de curts dirigits per dones. Pel que fa al vincle que s'estableix entre la programació i l'entorn, RSK emet programes sobre racisme i repressió als moviments socials (*Anarkústika*), el col·lectiu trans (*Red Trans Ràdio*) i les persones amb problemes de salut mental (*Ràdio Nosaltres*). Així mateix, s'hi radien programes d'altres ràdios lliures de l'Estat espanyol.

Ràdio La Floresta opera en un context ben diferent; el barri homònim de Sant Cugat del Vallès compta amb 5.000 veïns,⁴ amb cert increment a l'estiu. L'origen del barri, a la serra de Collserola, es troba en les segones residències que hi van construir els burgesos; seria als anys setanta del segle xx quan esdevindria un nucli contracultural (Marcén, 2004). Avui hi ha seixanta-una entitats registrades, segons el Directori d'Entitats de l'Ajuntament de Sant Cugat del Vallès. L'emissora es va crear a partir de la conjunció del desig d'un col·lectiu d'emprar la ràdio i de la solidaritat d'un veí periodista, Dionisio Giménez, que havia militat a l'emissora lliure Contra Radio (Barcelona) i encara disposava de l'emissor. Més tard, en rebre una indemnització, Giménez aportaria un equip nou i contribuiria a organitzar i consolidar el projecte. La intenció de la ràdio és ser un "instrument perquè els veïns hi diguin la seva", un espai d'expressió d'idees a partir del respecte i "la no ofensa" (Dionisio Giménez, entrevista personal, 20/02/2023). Emet espais d'informació local (*Punt i a part*), de comentaris i entrevistes sobre temes locals (*El Bastón de Merino*) i d'actualitat política (*La República*). Amb una mirada històrica, a *Visca la terra* s'hi recullen i comenten episodis i activitats culturals de Catalunya al llarg dels segles. Enaltint la solidaritat, a *Esta es tu vida* s'hi analitza la biografia de persones anònimes considerades un exemple de dedicació al treball i la cooperació. *Las alas de Hermes* recull la veu de diferents cultures i cosmovisions sobre la condició humana i l'autoconeixement. La música també és present a l'espai *Vinilos ye ye*. Un dels principals valors de la ràdio és l'antiracisme, el qual es vol garantir en tots els programes (Giménez, *ibíd.*). La ràdio forma part del Consell de Barri, participa en les festes i organitza actes públics, trobades i concerts. També pertany a un espai d'intercanvi veïnal d'informació local, el grup "Vivir en La Floresta", a Facebook.

Respecte de la comunicació externa, totes dues ràdios compten amb web propi, que actualitzen de manera ocasional. RSK no publica cap butlletí digital i Ràdio La Floresta ho ha

fet puntualment. Ambdues empen les xarxes per difondre continguts del mitjà i d'actors afins, a més de consultar continguts i buscar fonts d'informació. RSK té perfils a Facebook i Instagram, que actualitza setmanalment, a més de publicar continguts a YouTube. Ràdio La Floresta, que actualment emet únicament per internet, té perfil a Facebook, actualitzat ocasionalment, i alguns programes es poden trobar a YouTube.

Cap de les dues emissores disposa de mecanismes de mesurament d'audiències, de manera que el coneixement quantitatiu sobre el públic és molt limitat. RSK té accés a les dades de descàrregues i de reproduccions dels programes i pòdcasts, així com dels usuaris de l'estríming dels programes, si bé no les segueix sistemàticament. A Ràdio La Floresta no els preocupen les dades d'audiència, sinó que la ràdio sigui "un element de reciprocitat entre persones" i formi part "de l'esdevenir del barri i les entitats" (Giménez, *ibíd.*). El principal *feedback* el reben a les activitats que organitzen.

4.2 Sostenibilitat institucional

4.2.1 Sostenibilitat institucional interna

Les ràdios RSK i La Floresta es defineixen com a organitzacions horitzontals i no han establert òrgans de direcció. A RSK, actualment sense figura jurídica, l'assemblea pren les decisions relatives a la gestió i l'administració, així com certes tasques quotidianes. A La Floresta posen èmfasi en les tasques quotidianes i expliquen que l'assemblea proposa i coordina els programes, però no entra en el contingut, sempre que es fomenti el respecte (no s'admeten ni el racisme ni el masclisme); es van constituir com a associació per disposar d'un paraigua legal, per bé que a la pràctica no hi ha òrgans directius, sinó assemblea.

Els col·laboradors estables són clau per a la constància de l'activitat radiofònica d'ambdues iniciatives. A RSK oscil·len entre 5 i 10, i a La Floresta, entre 11 i 15. Els homes són majoria a totes dues ràdios i a la vallesana hi participen persones de més de 65 anys i de minories ètniques; destaca el grup de joves de cultura marroquina que realitza el programa *Música del Mundo*. La seu és accessible per a persones amb discapacitat i diversitat funcional. Des de RSK volen promoure activament "la participació de persones amb diversitat funcional, ètnica, sexual, corporal, etc." (RSK, s. d.). Els contactes personals i l'organització d'activitats culturals, formatives i d'oci són les principals vies d'incorporació de col·laboradors. Es tracta d'un intercanvi informal; cap de les emissores ha formalitzat la figura dels col·laboradors per bé que els proporcionen formació quan s'hi incorporen.

Ambdues emissores disposen d'informació pública i accessible sobre els objectius i els valors de l'organització. RSK no fa servir cap via específica per a la comunicació amb els col·laboradors, mentre que La Floresta utilitza la missatgeria instantània (WhatsApp, Telegram, etc.) i un butlletí electrònic ocasional. Les persones col·laboradores poden enviar opinions, queixes o suggeriments per correu electrònic (RSK) o per missatgeria instantània (La Floresta). Des de RSK afegeixen

que han adoptat mesures per afavorir la convivència al mitjà: l'optimització del repartiment de tasques, la millora de la participació i la incorporació de nous membres. Pel que fa a les causes d'abandonament del projecte, ambdues emissores indiquen que són el cansament o la manca de motivació, així com la falta de temps.

4.2.2 Sostenibilitat institucional externa

El reconeixement legal de les ràdios lliures, sota la denominació de “culturals i educatives sense ànim de lucre” (BOE, 1978) va arribar ben aviat, amb un decret promogut pel govern de la UCD. Les expectatives, però, resultarien frustrades. S'obligava a uns mínims de programació i a la producció d'informatius generals propis, que encarien excessivament la producció (Prado, 1981). Per això es va considerar que el decret estava fet “a mida per avortar el moviment de ràdios lliures” (Prado, 1980: 163). Les comercials obtindrien les llicències als concursos del 1981 i 1982, de 300 concessions d'FM –cap va ser per a ràdios lliures i comunitàries–, mentre les emissores lliures eren clausurades –casos com el Ràdio Pica, el 1987, tindrien ressò popular. El nou pla tècnic del 1989 les obligava a cessar les emissions per concursar, fet que, sumat a la situació prèvia, duria moltes iniciatives a desaparèixer. Algunes, com Contra Radio, ho farien seguidament als precintaments, mentre que d'altres persistirien en la semiclandestinitat, malgrat l'espurna que significà la concessió a València de Ràdio Klara (1989) i el reconeixement de les “emissores educatives i culturals d'àmbit local” per part de la Generalitat de Catalunya. El Decret 80/1989 assenyalava que seria el Govern de la Generalitat qui atorgaria a Catalunya les concessions d'FM. Les emissores educatives i culturals serien sense ànim de lucre i no podrien difondre publicitat, llevat de la institucional, el patrocini de programes per part d'entitats de la localitat i subvencions externes. Haurien d'emetre un mínim de trenta hores setmanals i el 50% del temps d'emissió correspondria a programes de producció pròpia (Parlament de Catalunya, 1989).

Als noranta sorgien altres ràdios, moltes de les quals cessarien les emissions. Ja al segle XXI, la mobilització d'un centenar de col·lectius aglutinats a l'Assemblea per la Comunicació Social (ACS) duria a incloure els serveis de comunicació audiovisual sense ànim de lucre a la Llei 22/2005, de 29 de desembre, de la comunicació audiovisual de Catalunya, que va permetre la publicitat de l'economia social i del Tercer Sector i va establir una reserva d'espai públic de comunicació, si bé la Generalitat i l'Estat s'atribuïen mútuament la responsabilitat de la reserva de freqüències (García, Reguero i Sáez, 2012). A data del 2024 no s'han concedit llicències i resten pendants d'aprovació els desenvolupaments reglamentaris, el projecte dels quals seria titllat novament d'ofec a la jornada “Els mitjans audiovisuals sense ànim de lucre”, organitzada per la Generalitat de Catalunya i el Consell de l'Audivisual de Catalunya (10/12/2009). L'any 2023, la Secretaria d'Estat de Telecomunicacions i Infraestructures Digitals iniciava un procediment especial per a llicències comunitàries,⁵ amb deu sol·licituds de Catalunya d'un

total de cent-quinze a Espanya. La xifra a escala estatal supera el nombre d'emissores comunitàries previ a la convocatòria, i se sospita que s'hi hagin presentat mitjans que no són lliures ni comunitaris (García, González i Barranquero, 2024).

També l'any 2023 s'aprovà la Memòria preliminar de l'Avantprojecte de Llei de modificació de la Llei 22/2005, procés en què es van recordar les reivindicacions històriques: concedir llicències d'emissió, garantir espectre radioelèctric i disposar d'espais públics per a les antenes i els transmissors. A més, es van exigir habilitacions gratuïtes com a deute històric i l'aturada de tramitació d'expedients, sancions o multes, atès que la situació es deu a la inacció administrativa (Contrabanda FM, 2020). Ràdios històriques com Bronka, PICA i Contrabanda han rebut denúncies i sancions de milers d'euros, s'han hagut de desplaçar en el dial perquè les trepitjaven emissores públiques o privades i han hagut de desmuntar part dels seus equips tècnics (Contrabanda FM, 2020; Ràdio Bronka, 2013).

Els inicis de Ràdio RSK, l'any 1985, venen marcats pel tancament ordenat pel Ministeri de Telecomunicacions. En resposta, es fusionaria amb Ràdio Canal 8 fins al 1987. A finals dels noranta RSK rebria una denúncia dels Mossos d'Esquadra per interferir, suposadament, les freqüències de l'Aeroport de Barcelona. Des de principis dels anys 2000 fins al 2007, RSK quedaria en letargia, ja que una ràdio pirata amb molta potència els trepitjava el punt del dial en què emetien, el 107.0, de manera que es desplaçarien al 107.1. L'inici de Ràdio La Floresta va ser més senzill, en part perquè l'espectre en aquella zona no presenta la saturació de Barcelona capital.

En el moment de realitzar les entrevistes, cap de les dues emissores disposava de llicència d'emissió ni estava declarada d'utilitat pública. Ràdio La Floresta considerava que no necessitava la llicència, però poc després abandonaria el dial pels impediments que això suposa i pels costos elevats: “Emetre per ones és el més genuí —i romàntic— de la ràdio, però la localització de l'antena i el cost d'un equipament d'emissió és un patiment. Les concessions de banda són inassolibles, només s'ho poden permetre els grups econòmics i els monopolis” (Dionisio Giménez, consulta 19/9/2024). RSK ha lluitat durant dècades per aconseguir la llicència: ha presentat propostes i al·legacions a les lleis i ha establert contactes polítics amb aquesta finalitat. Cap de les dues ràdios ha estat multada. Ni l'una ni l'altra han presentat denúncies per defensar la seva activitat i tampoc compten amb assessoria legal.

Una dimensió essencial en la sostenibilitat institucional externa són les xarxes de col·laboració, sorgides a causa de la repressió durant la Transició. A partir de la trobada estatal de ràdios lliures que va tenir lloc el juny del 1979 a Barcelona, s'iniciaria l'intercanvi d'informacions, programes, ajut tècnic i defensa jurídica conjunta (Prado, 1980). Entre 1982 i 1983 es configuraria la Coordinadora d'Emissores Independents de Catalunya (CEIC), amb una vintena de ràdios de Barcelona i l'Àrea Metropolitana. Als noranta, un grup de ràdios lliures catalanes es va reunir per demanar-ne la legalització, i l'any 2010 es va reprendre la col·laboració sota l'anomenada Coordinadora

de Ràdios Lliures, per presentar al·legacions als projectes de regulacions de la Llei 22/2005. Actualment aglutina Bronka, Contrabanda, PICA, Línea IV, Bala (inactiva) i RSK. Aquesta última també forma part de Ràdios Lliures, coordinadora estatal, a través de la qual ha participat en jornades d'emissions en forma de marató i en cadena entre iniciatives de dins i fora d'Espanya. RSK també es relaciona amb la xarxa de Ràdios Lliures del País Valencià. Ràdio La Floresta no manté contacte amb cap xarxa, si bé expressa interès per fer-ho.

4.3 Sostenibilitat econòmica

Des dels inicis, les ràdios lliures catalanes i de la resta de l'Estat espanyol van decidir rebutjar "beneficis econòmics" i tota mena de publicitat (Prado, 1980: 162). El finançament passava per les aportacions dels membres de la ràdio, els productors i els oients —quotes de socis en el cas d'associacions—, donacions i beneficis de l'organització d'esdeveniments i la venda de marxandatge. Les principals despeses acostumen a ser l'equipament tècnic, l'estudi i els subministraments. Algunes ràdios han compartit despeses i equipament, com ara PICA i Bronka entre el 2009 i el 2010 (Ràdio Bronka, 2013). L'any 2018, una enquesta de la Red de Medios Comunitarios mostrava que vint de la quarantena d'iniciatives consultades, incloent-hi lliures i comunitàries, disposava de menys de 5.000 euros anuals. Els informants explicitaven tenir dificultats per incrementar els recursos, tot i gaudir d'estabilitat econòmica. Recentment, algunes ràdios lliures accepten certs tipus de publicitat i exploren el micromecenatge.

El pressupost anual de les dues ràdios estudiades és inferior a 1.000 euros i rebutgen qualsevol tipus de publicitat. Les vies de finançament de RSK són la venda de marxandatge i l'organització d'esdeveniments. A diferència de RSK, Ràdio La Floresta té quotes de socis, una via que suposa més del 80% dels ingressos, complementats amb la venda de llibres i l'organització d'esdeveniments culturals. La principal despesa de totes dues emissores és la compra o el lloguer i el manteniment dels equips tècnics. L'altra despesa important per a RSK és l'organització d'activitats —fonamentalment, concerts—, mentre que per a La Floresta és el pagament de drets d'autor i les llicències del programari. Les decisions sobre la producció i circulació de continguts i l'ús de programari de pagament o lliure són polítiques. RSK ha decidit no pagar els drets d'autor, fa servir continguts amb llicència Creative Commons i només empra programari lliure.

La viabilitat econòmica de tots dos projectes s'explica pel treball desinteressat i la cessió d'espais, que inclou els subministraments: RSK té l'estudi en un espai cedit, des del 1997, al centre cívic Can Basté, al barri del Turó de la Peira, i La Floresta, en un local cedit per l'Ajuntament de Sant Cugat del Vallès. L'emissora vallesana manté una relació de simpatia amb l'Ajuntament que els permet fer servir l'espai, però no vol identificar-se amb el discurs del govern, per seguir el seu propi rumb. Cap de les dues ràdios compta amb personal assalariat: les tasques de gestió i de producció són totalment voluntàries.

Tampoc tenen convenis de col·laboració amb centres d'ensenyament, tot i que a La Floresta alguns estudiants han col·laborat en programes.

5. Discussió

Els trenta-nou anys d'emissions, interrompudes, de Ràdio RSK i el recent abandonament de l'FM per part de Ràdio La Floresta il·lustren que l'evolució de les ràdios lliures a Catalunya ha estat frenada per condicionants externs derivats dels marcs reguladors, com les interferències, els tancaments i les multes. Aquesta situació evidencia que la voluntat dels col·lectius resulta insuficient per a la sostenibilitat d'aquestes emissores (Moragas, 1988), a més de la paradoxa del reconeixement legal (Gumucio, 2005). L'adversitat d'aquest context institucional extern (Barranquero i Candón-Mena, 2021; Bergés, 2012; Dolç, Deó i Sanchis, 1985; Prado, 1980) es compensa amb fortaleces internes, com la capacitat organitzativa i productiva dels col·lectius socials. Així, malgrat que els nuclis impulsors són poc nombrosos, aconsegueixen vincles socials forts i mantenir la periodicitat radiofònica.

Els continguts de RSK prioritzen els moviments socials transformadors i la cultura menys institucionalitzada, mentre que a l'emissora de La Floresta hi prenen protagonisme l'actualitat i la reflexió en clau local i política, així com la història cultural i social. La programació d'aquestes ràdios reflecteix el dinamisme associatiu i sociopolític del seu entorn (Gumucio, 2005), així com la diversitat de cultures, ètnies, procedències i gèneres, i contribueix al pluralisme i a l'alfabetització mediàtica (Parlament Europeu, 2008).

Els recursos econòmics escassos s'expliquen perquè cerquen la independència financera i prioritzen l'acció davant l'economia (Coordinadora de Ràdios Lliures, 1983; Villamayor, 2019; Fisher, 2019). El treball voluntari i la col·laboració, incloent-hi les pràctiques de la cultura lliure, són una aportació cabdal per a la seva sostenibilitat (Reguero, 2017; Reguero *et al.*, 2022). Les dinàmiques d'autogestió, la participació de no professionals i el rebuig a la publicitat mostren que, a més d'adaptar-se i innovar, les ràdios lliures catalanes mantenen els principis fundacionals (Camps, 2019).

6. Conclusions

Per comprendre la sostenibilitat de les ràdios lliures catalanes cal atendre'n la dimensió social. La participació de base n'és el motor, alhora que explica els trenta-nou anys de Ràdio RSK i el sorgiment d'iniciatives en plena era digital, com Ràdio La Floresta —inaugurada l'any 2012 en FM— o La Otra Orilla —llançada en línia el 2023. La bidireccionalitat entre la ràdio i l'entorn es reflecteix en diferents aspectes que comprenen des de la programació radiofònica i les donacions d'equipament fins a la cessió dels locals, passant per la implicació de les emissores

en les activitats del territori. Aquest teixit i les diverses formes de col·laboració permeten cert equilibri econòmic, malgrat la manca d'ingressos monetaris. El nombre i la diversitat de programes de Ràdio RSK i Ràdio La Floresta contrasta amb els seus pressupostos, al voltant de 1.000 euros anuals, en un esquema econòmic que rebutja la publicitat.

Ara bé, les emissores actives són nou, quatre de les quals es poden sintonitzar al dial català. La xifra és escassa en comparació amb la totalitat d'emissores locals, però significativa si tenim en compte que, fins i tot havent estat reconegudes legalment les emissores sense afany de lucre, les ràdios lliures han continuat en un entorn legal hostil i s'han debatut entre la legalització i la clandestinitat. Malgrat els reclams, cap llicència s'ha concedit a Catalunya. El pessimisme i el cansament han fet que moltes emissores desapareguin o fugin a internet. Ràdio RSK emet per FM amb la voluntat d'afavorir la democratització de la comunicació, mentre que Ràdio La Floresta s'ha vist obligada recentment a deixar el dial pels impediments que suposa no tenir permisos i pels costos tecnològics elevats. El component generacional explica també l'interès per l'FM tot i la impossibilitat d'aconseguir llicències; en totes dues emissores hi ha membres amb llarga experiència a les ràdios lliures. L'autogestió social de la ràdio resulta també significativa com a pràctica contracultural en un context en què el consum cultural, vehiculat per les xarxes socials comercials i les grans plataformes, és cada cop més individualitzat i segmentat.

La suma d'aquests factors permet comprendre la persistència de les ràdios lliures, que mantenen un espai de comunicació (Moragas, 1988) iniciat als anys setanta amb la voluntat de democratitzar la ràdio. Les dones hi van ser presents des dels inicis, per bé que als casos estudiats els homes són majoria. Caldrà seguir també el relleu generacional i l'apropiació de les ràdios lliures per part dels nadius i natives digitals.

Notes

1. Dades desagregades de l'estudi de Lema-Blanco i Barranquero (2015), cedides pels autors.
2. El maig de 2024, s'havia identificat catorze ràdios lliures. Tanmateix, el setembre de 2024 es constata que cinc ràdios que s'identifiquen com a lliures al directori de la Xarxa de Ràdios Comunitàries de Barcelona ja no emeten.
3. Dades d'[Idescat](#), 2023.
4. Dades d'[Idescat](#), 2023.
5. En l'àmbit estatal es va promulgar la Llei general de l'audiovisual (BOE, 2010), que inclou la figura dels *mitjans comunitaris*, i seria substituïda l'any 2022 per la Llei general de comunicació audiovisual. La disposició transitòria tercera estableix un procediment especial de sol·licitud de llicències destinat a serveis comunitaris. No s'ha pogut accedir al llistat de sol·licituds provinents de Catalunya.

Referències

- Atton, C. (2001). *Alternative Media*. SAGE.
- Barranquero, A. i Candón-Mena, J. (2021). La sostenibilidad del Tercer Sector de la Comunicación en España. Diseño y aplicación de un modelo de análisis al estudio de caso de El Salto y OMC Radio. *REVESCO: Revista de estudios cooperativos*, 137, 1-20.
<https://doi.org/10.5209/reve.71863>
- Bassets, L. (ed.). (1981). *De las ondas rojas a las radios libres*. Gustavo Gili.
- Beaud, P. (1980). *Media communautaires?: radios et télévisions locales et expériences d'animation audiovisuelle en Europe*. Consell d'Europa.
- Bergés, L. (2012). Spain: An information society without traditional offline community media? *Journal of Radio & Audio Media*, 19(2), 134-151.
<https://doi.org/10.1080/19376529.2012.721835>
- BOE. (1978). Real Decreto 2648/1978, de 27 de octubre, por el que se aprueba el Plan Técnico Transitorio del Servicio Público de Radiodifusión Sonora en Frecuencia Modulada. *BOE*, 268, 9 de novembre de 1978.
<https://tinyurl.com/54swu8h5>
- BOE. (2010). Ley 7/2010, de 31 de marzo, General de la Comunicación Audiovisual. *BOE*, 79, 1 d'abril de 2010.
<https://tinyurl.com/mrxya93j>
- Camps, E. (2019). *Fem-nos escoltar! Història de les ràdios ciutadanes de l'espai català de comunicació*. Gregal.
- Camps-Durban, E. (2022). Radios libres y normalización del catalán: medios comunitarios en la recuperación de una lengua minorizada. *Comunicación y medios*, 31(46), 135-147.
- Contrabanda FM. (2020). *Manifest i falques en contra del precinte del nostre centre emissor i per la llibertat d'emissió*. Contrabanda FM.
<https://tinyurl.com/bdf5mjbp>
- Coordinadora de Radios Libres. (1983). *Manifiesto de Villaverde*.
<https://radiomai.com/manifiesto-de-villaverde/>
- Dolç, M., Deó, F.J. i Sanchis, V. (1985). *Ràdios lliures: una pràctica alternativa*. Terra Verda.
- Downing, J.D. (2001 [1984]). *Radical media: Rebellious communication and social movements*. Sage.
- Eiroa, M. i Barranquero, A. (2017). *Métodos de investigación en la comunicación y sus medios*. Síntesis.
- Eisenhardt, K.M. (1989). Building theories from case study research. *Academy of management review*, 14(4), 532-550.
- Fisher, P. (2019). By any means: Paths to sustainability for Argentinas community radio stations. *Journal of Alternative & Community Media*, 4 (4), 80-92.
https://doi.org/10.1386/joacm_00068_1

- Fleischman, L., Reguero, N. i Sáez, C. (2010). *Políticas de comunicación y sustentabilidad del tercer sector de la comunicación: el caso catalán en el contexto español y europeo*. VII Congreso Internacional de la Unión Latina de Economía Política de la Información, la Comunicación y la Cultura (ULEPICC), Madrid.
<https://tinyurl.com/4c535858>
- García, J., Reguero, N. i Sáez, C. (2012). *Rádios y televisiones del tercer sector de la comunicación en la historia de la legislación española: ¿Un proceso reversible?*. III Congreso Internacional AE-IC, Universitat Rovira i Virgili.
- García, S., González, E. i Barranquero, A. (ed.). (2024). *Informe Anual 2023*. RICCAP. <https://tinyurl.com/2zsunuub>
- Generalitat de Catalunya i Consell de l'Audiovisual de Catalunya (2009, 10 de desembre). *Els mitjans audiovisuals sense ànim de lucre. Present i futur de la ràdio i televisió comunitàries a Catalunya* [Conferència]. Barcelona.
- Gumucio, A. (2001). *Haciendo olas: Historias de comunicación participativa para el cambio social*. The Rockefeller Foundation.
- Gumucio, A. (2005). Arte de equilibristas: la sostenibilidad de los medios de comunicación comunitarios. *Punto Cero*, 10(10), 6-19.
- Huertas, J.M. i Andreu, M. (1996). *Barcelona en lluita. El moviment urbà (1965-1996)*. FAVB.
- Jankowski, N. i Prehn, O. (ed.). (2002). *Community media in the information age. Perspectives and prospects*. Hampton Press.
- Jankowski, N., Prehn, O. i Stappers, J. (ed.). (1992). *The People's Voice: Local Radio and Television in Europe*. John Libbey.
- Lema-Blanco, I. i Barranquero, A. (2015). *La juventud española y los medios del Tercer Sector de la Comunicación*. Centro Reina Sofía sobre Adolescencia y Juventud. Fundación de Ayuda contra la Drogadicción.
- Lewis, P. i Booth, J. (1992). *El medio invisible. Radio pública, privada, comercial y comunitaria*. Paidós Ibérica.
- Lindlof, T.R. (1995). *Qualitative Communication Research Methods*. SAGE.
- MacBride, S. (1980). *Un solo mundo, múltiples voces*. Unesco.
- Marcén, J.M.G. (2004). La Floresta, els TBO i els anys setanta. *GAUSAC. Publicació del Grup d'Estudis Locals de Sant Cugat del Vallès*, (24), 61-65.
<https://tinyurl.com/45tktkcs>
- Mayugo, C. (09/03/2006). El 'tercer sector audiovisual' irrumpe en la agenda política española. *Pueblos. Revista de Información y Debate*, (20).
<https://tinyurl.com/2ahrk436>
- Meda, M. (2015). *El tratamiento de los medios comunitarios en el marco de la Ley General de la Comunicación Audiovisual* [Tesi doctoral]. Universidad Complutense de Madrid. <https://tinyurl.com/bdfbubbf>
- Moragas, M. (1988). *Espais de comunicació: experiències i perspectives a Catalunya*. Edicions 62.
- Parlament de Catalunya. (1989). *Decret 80/1989, de 4 d'abril, de regulació del servei de radiodifusió sonora en ones mètriques amb modulació de freqüència*.
- Parlament Europeu. (2008). *Resolución del Parlamento Europeo, de 25 de septiembre de 2008, sobre los medios del tercer sector de la comunicación (TSC) (2008/2011(INI))*.
- Pérez, J.E. i Reguero, N. (2021). Libres y comunitarias: Medio siglo de radio libre en España (1976-2020). A: A. Barranquero i Ch. Sáez (coords.). *La comunicación desde abajo: Historia, sentidos y prácticas de la comunicación alternativa en España* (p. 71-97). Gedisa.
- Prado, E. (1980). El desenvolupament de les ràdios lliures a Espanya. *Anàlisi: quaderns de comunicació i cultura*, (1), 155-167.
- Prado, E. (1981). El movimiento por la libertad de emisión en España. A: L. Bassets (ed.), *De las ondas rojas a las radios libres* (p. 237-255). Gustavo Gili.
- Pulleiro, A. (2011). *La radio alternativa en América Latina: Debates y desplazamientos en la década de 1990*. Universidad de Buenos Aires.
- Ràdio Bronka (s.d.). *Qui som?*. Ràdio Bronka.
<https://tinyurl.com/2sxb48sr>
- Ràdio Bronka. (2013). *25 Años de Bronka*. Radio Bronka.
- Ràdio La Floresta. (s.d.). *Ràdio La Floresta*. Ràdio La Floresta.
<https://tinyurl.com/3a2jpw6t> [nova web en construcció: <https://radiofloresta.cat/>]
- Ràdio RSK. (s.d.). *Qui som?*. Ràdio RSK.
<https://tinyurl.com/34yx2a8>
- Ramos, J.R., Morais, S. i Barranquero, A. (2018). Las redes de comunicación alternativa y ciudadana en España: Potencialidades, dificultades y retos. *OBETS: Revista de Ciencias Sociales*, 13(1), 121-148.
<https://doi.org/10.14198/OBETS2018.13.1.05>
- Red de Medios Comunitarios. (2018). *Mejora levemente el estado de salud del sector de los medios comunitarios*. Red de Medios Comunitarios.
<https://tinyurl.com/3k663h3y>
- Reguero, N. (2017). *Polítiques públiques i sostenibilitat dels mitjans lliures a Amèrica Llatina i la Unió Europea: de les ràdios lliures als comuns digitals* [Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona]. DDD-UAB.
<https://tinyurl.com/bp4wmatd>
- Reguero, N. (2023). Las radios libres y comunitarias en las políticas del Consejo de Europa (1970-2010). Una revisión desde la perspectiva del derecho a comunicar. *Revista Internacional de Historia de la Comunicación*, (21), 90-109.
<https://dx.doi.org/10.12795/RIHC.2023.i21.06>

- Reguero, N., Cantero, B., Pons, E. i Pérez, A. (2022). L'autogestió de mitjans de comunicació. Contrabanda FM com a espai d'organització i producció cultural contrahegemònica. A: S. Eizaguirre i J. Rodrigo (ed.), *Perquè tot és de tothom. Gestió comunitària de la cultura i economia solidària* (p. 147-158). Icària.
- Reguero, N. i Pérez, J.E. (en premsa). Las radios libres y comunitarias en España durante el Covid-19. Un acercamiento a sus impactos y aprendizajes a través de sus contenidos y organización. *Vivat Academia. Revista de Comunicación*.
- Rodríguez, C. (2001). *Fissures in the Mediascape. An international study of citizens' media*. Hampton Press.
- Sáez, C. (2008). *Tercer Sector de la Comunicación. Teoría y praxis de la televisión alternativa: una mirada a los casos de España, Estados Unidos y Venezuela* [Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona]. Tesis en Red. <https://tinyurl.com/48mhj2xc>
- Senecal, M. (1986). *Televisión y radios comunitarias. Teoría y práctica de una experimentación social*. Mitre.
- Taherdoost, H. (2016). Sampling methods in research methodology; how to choose a sampling technique for research. *International Journal of Academic Research in Management*, 5(2), 18-27. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3205035>
- Unesco (2017). *Community Media Sustainability: Strengthening Policies and Funding*. Unesco. <https://tinyurl.com/yeys6bfj>
- Villamayor, C. (2010). La dimensión político-cultural en la sostenibilidad de las radios comunitarias. *Questión. Revista especializada en Periodismo y Comunicación*, 28(1). <https://tinyurl.com/5n7w834b>
- XRCB (s.d.). *Ràdios. Xarxa de Ràdios Comunitàries de Barcelona*. <https://tinyurl.com/2y5ycw3w>